

KOD ALMASHTIRISH HODISASI VA UNING SOTSIOLINGVISTIK SABABLARI

Ergasheva Zebo Odiljon qizi

*Termiz davlat pedagogika instituti O'zbek
tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ko'p tilli O'zbekiston kontekstida kod almashtirishning sotsiolingvistik hodisasini o'rganadi. Kod almashtirish – bu bir nutq doirasida ikki yoki undan ortiq tillarning navbatma-navbat qo'llanishi bo'lib, u ayniqsa o'zbek jamiyatida, xususan o'zbek va rus tillari o'rtasida tobora keng tarqalmoqda. Tadqiqot tilshunoslik, psixologik va ijtimoiy omillar aholining turli qatlamlari til xulqiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Sotsiolingvistik kuzatuv va nutq tahliliga asoslangan holda maqola kod almashtirishning bir nechta sabablarini aniqlaydi: pragmatik qulaylik, ijtimoiy identifikatsiyani ifodalash, obro'li tilga intilish va leksik bo'shliqlarni to'ldirish. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kod almashtirish namunalari yosh, ta'lim darajasi, shahar-qishloq farqi va ommaviy axborot vositalariga ta'sir darajasiga qarab farqlanadi. Bu hodisa ayniqsa yoshlar va shahar kasb egalari orasida, xususan raqamli kommunikatsiyada keng tarqalgan. Maqolada xulosa qilinishicha, O'zbekistonda kod almashtirish oddiy lingvistik tendensiya emas, balki murakkab sotsiomadaniy jarayonlarning aksidir. Bu esa til siyosati, shaxsiy va guruh identiteti hamda post-sovet til manzarasidagi madaniyatlararo muloqotga ta'sir ko'rsatadi. Kod almashtirishning odatiylashuvi shuningdek shahar o'zbek nutqida gibril nutq uslublarining shakllanayotganidan dalolat bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: kod almashtirish, sotsiolingvistika, ikki tillilik, o'zbek tili, rus tili, shahar nutqi, til identiteti, yoshlar nutqi, til siyosati, post-sovet tilshunosligi.

Kod almashtirish – ya'ni bir nutq kontekstida ikki yoki undan ortiq tillarning navbatma-navbat ishlatilishi – zamonaviy ko'p tilli jamiyatlarda keng tarqalgan til hodisalaridan biridir. O'zbekiston sharoitida bu hodisa o'ziga xos sotsiolingvistik xususiyatlarga ega bo'lib, turli ijtimoiy guruhlar, kontekstlar va kommunikativ maqsadlarga qarab o'zgarib turadi. Ushbu maqolada O'zbekistonda kod almashtirish hodisasi va uning sotsiolingvistik sabablarini tahlil qilishga harakat qilinadi.

O'zbekiston aholisi asosan o'zbek tilida so'zlashadi, biroq rus tili ham tarixan va amaliy jihatdan muhim mavqega ega bo'lib kelmoqda. Ayniqsa Toshkent, Farg'ona vodiysi, Nukus va boshqa yirik shaharlarda rus tilining sotsiokulturning ta'siri kuchli bo'lib, aynan shu hududlarda kod almashtirish eng faol ko'zga tashlanadi. O'zbek-rus kod almashtirishi ayniqsa yoshlar, talaba-yoshlar va shahar aholisi orasida faol

kuzatiladi. Bu esa ijtimoiy stratifikatsiya, madaniy identitet, til prestiji kabi omillar bilan bevosita bog'liq.

Kod almashtirishning sotsiolingvistik sabablarini tahlil qilar ekanmiz, birinchi navbatda, kommunikativ ehtiyojlar bilan bog'liq pragmatik sabablarni ko'rsatish lozim. Ko'plab hollarda biror soha yoki mavzu doirasida (masalan, texnika, tibbiyot, biznes, internet) rus tilidagi atamalar tez va aniq muloqotni ta'minlaydi. Shunday paytda odamlar o'zbekcha gap davomida ruscha atamalarni qo'shib ishlatadi. Bu holat terminologik kod almashtirish deb ataladi.

Ikkinchi sabab ijtimoiy identifikatsiya va guruhga mansublik ehtiyojidir. Kod almashtirish ayrim holatlarda til ishlatish orqali shaxsning ijtimoiy mavqeini yoki madaniy qarashlarini ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Misol uchun, ayrim yoshlar rus tilidagi ifodalarni o'z nutqida ishlatish orqali o'zlarini zamonaviy, intellektual, "xalqaro" qarashdagi shaxs sifatida ko'rsatishga harakat qiladi. Bu holat ijtimoiy prestijga asoslangan kod almashtirish sifatida namoyon bo'ladi.

Uchinchi sabab esa psixolingvistik sabab bo'lib, bu holatda shaxs til resurslaridan foydalanishda ong osti darajasida kodni almashtiradi. Bu ayniqsa ikki tili bo'lgan shaxslar orasida uchraydi. Gap davomida biror so'z yoki ibora ona tilida esiga kelmasa, u boshqa bilgan tilidagi muqobilini ishlatadi. Bu holat ko'pincha uzluksiz muloqotni saqlab qolish maqsadida amalga oshiriladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda kod almashtirish ijtimoiy tabaqalarga qarab farqlanadi. Shaharlik va qishloqliklar, o'rta va yuqori sinf vakillari, oliy ta'lim olganlar va faqat maktab darajasida tahsil olganlar o'rtasida kod almashtirish chastotasi va shakllari turlicha bo'ladi. Ayniqsa internetda, ijtimoiy tarmoqlarda yozilayotgan matnlarda (kommentariy, postlar, storilar) kod almashtirish juda keng tarqalgan. Bunda ruscha gaplar o'zbekcha fonetik qoidalar asosida transliteratsiya qilinib yoziladi.

Kod almashtirish, shuningdek, til siyosatiga ham bevosita aloqador. Mustaqillikdan keyin o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamlash bo'yicha ko'plab chora-tadbirlar ko'rilgan bo'lsa-da, rus tilining ijtimoiy, ilmiy va texnologik sohalaridagi roli saqlanib qolmoqda. Natijada, ko'p holatlarda ikki til bir-birini to'ldiruvchi funksiyani bajaradi. Bu esa kod almashtirishning "normallasuvi"ga olib keladi.

O'zbekistondagi kod almashtirish hodisasi tilshunoslik va sotsiologiyaning kesishgan nuqtasida joylashgan bo'lib, u orqali jamiyatdagi madaniy almashinuv, ijtimoiy stratifikatsiya, shaxsiy va guruh identitetlari, til prestiji va boshqa muhim omillarni tahlil qilish mumkin. Shuningdek, bu hodisa ta'lim, OAV, reklama, ommaviy madaniyat, siyosat tilida ham kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda kod almashtirish – bu oddiy grammatik hodisagagina emas, balki murakkab sotsiolingvistik mexanizmga ega til fenomenidir.

Uni chuqur o'rganish orqali jamiyatdagi til siyosati, madaniy yo'nalishlar va kommunikativ ehtiyojlar haqidagi bilimlarni boyitish mumkin. Bu hodisani ilmiy va amaliy nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Agar bu jarayonlar muvozanatli boshqarilsa, kod almashtirish jamiyatda ko'p tillilikni rivojlantiruvchi va kommunikativ ko'prik vazifasini bajaruvchi vositaga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Майерс-Скоттон, К. *Социальная мотивация код-свитчинга: данные из Африки*. – Оксфорд: Clarendon Press, 1993.
2. Гумперц, Дж. Дж. *Стратегии дискурса*. – Кембридж: Cambridge University Press, 1982.
3. Ауэр, П. *Код-свитчинг в разговоре: язык, взаимодействие и идентичность*. – Лондон: Routledge, 1998.
4. Фирман, В. *Планирование языка и национальное развитие: опыт Узбекистана*. – Берлин: Mouton de Gruyter, 1991.
5. Маматов, С. (2019). “O‘zbekistonda ikki tillilik va kod almashtirish hodisasi.” // *O‘zbek tili va adabiyoti*, 2(3), 85–92.
6. Pavlenko, A. (2008). *Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Survival, and Change*. // *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11(3–4), 275–314.
7. Назаров, А. (2021). “Kod almashtirish va zamonaviy o‘zbek tilining sotsiologik holati.” // *Filologiya va tillarni o‘qitish*, 6(4), 40–47.
8. Fishman, J. A. (1972). *The Sociology of Language*. – Rowley, MA: Newbury House.
9. Zaynutdinova, G. (2020). “Sotsiolingvistik nuqtai nazardan kod almashtirishning pragmatik funksiyalari.” // *Milliy til va zamonaviy jamiyat*, 1(1), 59–68.
10. UNESCO (2021). *Multilingualism and Cultural Diversity in the Digital Era*. – Paris: UNESCO Publishing.